

STUDIA I BADANIA

Bożena Matyjas

Trauma dzieciństwa w rodzinie rozbitej. Diagnoza i strategie pomocy

Traumatic childhood in broken families. Diagnosis and assistance strategies

The article, based on theoretical and empirical approach, discusses situation of children in broken families which is referred to as traumatic childhood. The theoretical part of the study considers broken homes in the context of parental care and reviews strategies to help children and broken families. The empirical part of the article focuses on the research results concerning situation of children in divorced families (emotional conditions, family life before and after divorce, situation at school, performance of social roles and misbehaviour). The final part contains conclusions drawn from the empirical part of the article.

Key words: broken family/broken home, divorced family, parental care, socio-emotional situation of children in divorced families.

Wstęp

Rodzina rozbita zaliczana jest w literaturze pedagogicznej do kategorii rodzin niepełnych. E. Kozdrowicz (2006, s. 342) podaje, że wśród przyczyn rozbitcia rodziny znajduje się rozwód i separacja.

Rozwody są jednym z najtrudniejszych problemów życia społecznego oraz jednym z największych zagrożeń współczesnej rodziny. Obserwacja życia społecznego wskazuje, że rodziny są w ostatnich czasach bardzo nietrwałe. Powody takiego stanu rzeczy są różne, tak jak i różne są rodziny oraz ich sposoby radzenia sobie z kryzysami i problemami rodzinnymi. Jedne rodziny ze swoimi problemami radzą sobie same, inne potrzebują pomocy specjalistów, aby uchronić rodzinę przed rozpadem. Ale są również takie rodziny, które muszą być rozwiązane przez rozwód, gdyż małżonkowie nie widzą już szans

na wspólne życie. W obecnych czasach ludzie zawierają związki, decydują się na posiadanie potomstwa, lecz niestety po zaledwie kilku latach wspólnego życia dochodzą do wniosku, że nie potrafią razem żyć. Rozwód stanowi ostatnią fazę kryzysu małżeńskiego i jest dowodem na to, że nie można już opanować narastających konfliktów. Rozpad rodziny na skutek rozwodu/separacji jest zawsze trudnym doświadczeniem dla wszystkich członków rodziny, zarówno dorosłych jak i dzieci. Bardziej jednak cierpi dziecko. W sytuacji, gdy rodzice nie umieją dojść do porozumienia, z kim będzie mieszkało staje się źródłem kłótni. Podczas trwania rozwodu rodzice często zapominają, że dziecko przeżywa to na swój sposób i w tym trudnym czasie należy otoczyć go szczególną uwagą i troską, aby miało świadomość, iż jest kochane i mimo rozwodu to się nie zmieni. Dziecko często czuje się zagrożone, bo rozwód rodziców jest dla niego rozpadem dotychczasowego świata w jakim żyło. Zmienia strukturę rodziny, wpływając na kształt relacji między bliższymi a dalszymi członkami rodziny i dotyka wielu osób i samych małżonków przeżywających dramat utraty partnera; dzieci, których więź z nieobecnym rodzicem ulegnie nieodwracalnej przemianie czy też dziadków i dalszych krewnych.

Tematyka rozwodu budzi w ostatnich latach coraz wiecej zainteresowanie wielu badaczy. Rozwód stanowi zjawisko coraz bardziej powszechne. Między innymi, dlatego wybrałam taki temat artykułu. Jako pedagog społeczny, badający różne przyczyny środowiskowe (w tym zwłaszcza rodzinne) przebiegu procesów edukacyjno-wychowawczych zajęłam się problemem diagnozy i możliwości wsparcia dzieci w rodzinach rozbitych (rozведzionych, znajdujących się w separacji). Swoje rozważania oparłam na literaturze i badaniach własnych.

Rodzina rozbita jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze

Jak już napisano we wstępie rodzina rozbita zaliczana jest w literaturze socjologicznej, psychologicznej, pedagogicznej i innych jako rodzina niepełna. L. Wojciechowska (1984, s. 281) określa rodzinę rozbitym jako: „[...] rodzinę niekompletną, w której brak jest jednego z rodziców na skutek zerwania więzi między małżonkami, co w następstwie często prowadzi do rozwodu”. W. Okoń (1992, s. 177) tak rozumie pojęcie rodziny niepełnej: „[...] rodzina pozbawiona ojca lub matki; dość często w takiej rodzinie powstają trudności wychowawcze, związane przede wszystkim ze zmniejszoną bo sprawowaną tylko przez jedną osobę, opieką nad dzieckiem, jak również z brakiem normalnej atmosfery wychowawczej, w której prawidłowy układ stosunków między ojcem a matką staje się pierwszym wzorem postępowania dzieci”.

Biorąc pod uwagę strukturę rodziny niepełnej możemy wyróżnić następujące jej podkategorie: rodzinę sierocą, rodzinę półsierocą, rodzinę rozbitą oraz rodzinę samotnych, niezamężnych matek z dziećmi (Matyjas 2008, s. 218). U. Sokal (2005, s. 13) podaje podobny podział rodzin niepełnych, które powstają w wyniku:

- braku obojga rodziców z powodu śmierci – rodzina sieroca,
- braku jednego z rodziców z powodu śmierci – rodzina półsieroca,
- braku jednego z rodziców na skutek rozwodu, porzucenia rodziny lub niepowrótca z zagranicy – rodzina rozbita,
- przypadków losowych lub świadomego wyboru stanu wolnego,
- rodzina samotnych, niezamężnych matek z dziećmi.

W niniejszym artykule skupiono się na rodzinie niepełnej, rozbitej wskutek rozwodu rodziców. Encyklopedia popularna podaje prostą i krótką definicję rozwodu, który jest określony, jako „rozwiązanie związku małżeńskiego przez sąd na żądanie jednego z małżonków lub obojga; według prawa polskiego przesłanką rozwodu jest trwały i zupełny rozpad małżeństwa” (Wielka encyklopedia... 2004, s. 9). Potocznie mówimy o rozwodzie, że jest to rozstanie dwojga ludzi, którzy nie są w stanie dotrzymać danego wcześniej sobie słowa i do śmierci pozostać w związku małżeńskim. Rozwód bez wątpienia wiąże się z cierpieniem wszystkich członków rodziny. Przede wszystkim rodzina rozwiedziona pozbawia dziecko właściwego środowiska wychowawczego. Rozwód dla jest dziecka przeżyciem traumatycznym. Jest to dla niego nie tylko rozwód prawny, ale również, a może przede wszystkim, emocjonalny i rodzicielski. Rozwód osieroca dziecko, które pozbawiane zostaje stałych relacji z drugim rodzicem. Dziecko tęskni za nieobecny rodzicem, za spotkaniami z nim, do których z różnych przyczyn nie dochodzi. Odrzucone i odrzucone, przeżywa uczucie nieodwzajemnionej miłości; ma poczucie braku bezpieczeństwa, troski i opieki oraz świadomość opuszczenia przez bliższą osobę.

T.Z. Hozan i W.I. Froiland (cyt. za: Szczęsna 2002, s. 86) wymienili pięć faz reakcji na stres, jakie niesie ze sobą dla dziecka sprawa rozwodowa. Są to:

1. Wypieranie się rozwodu, eliminowaniu myśli o rozwodzie towarzyszy izolowanie się od otoczenia, na przykład odmowa zabawy czy rozmowy z dorosłymi lub zachowania hałaśliwe, męczące dla innych. Ich ukrytym celem jest trzymanie ich z daleka.
2. W „fazie złości” dziecko próbuje na swój sposób walczyć. Złość kieruje do rodziców, a także nauczycieli. Faza ta pojawia się wówczas, gdy zaistniałym faktom nie można już zaprzeczyć.
3. W „fazie godzenia” dziecko próbuje pogodzić rodziców, jeśli nie doszło do tego w fazie poprzedniej. Jedne dzieci prezentują zaburzenia

wymagające większego zajęcia się nimi, inne są ugrzecznione i nadmiernie chętne do spełnienia różnych wymagań.

4. W „fazie depresji” dziecko jest przygnębione, apatyczne, bezradne. Niekiedy przeżywa poczucie winy, żałuje za swoje nieodpowiednie zachowanie wobec rodziców i czuje się odpowiedzialne za to, co nastąpiło.
5. W „fazie pogodzenia się” dziecko ma świadomość nieodwracalności sytuacji, uczy się akceptować perspektywę dalszego życia tylko z jednym z rodziców i ewentualnym jego przyszłym partnerem.

Należy zwrócić uwagę, iż nie wszystkie dzieci jednakowo przechodzą przez wszystkie fazy przystosowania się do rozpadu rodziny. Wpływ sytuacji rozwodowej na dziecko jest uzależniony od jego wieku, płci, rozwoju, dojrzałości intelektualnej i emocjonalnej. Dzieci przeżywają rozbitcie rodziny inaczej niż dorośli, ponieważ tracą coś, co ma zasadnicze znaczenie dla ich rozwoju – strukturę rodzinną. Rodzina stanowi fundament dla poszczególnych stadiów rozwojowych dziecka od niemowlęctwa po okres dojrzewania. Kiedy fundament ten ulega zniszczeniu, dziecko pozbawione zostaje oparcia, jakie miało w rodzicach. Jego odczuwalną reakcją jest w tej sytuacji strach. U dzieci we wszystkich grupach wiekowych rozejście się rodziców wiąże się z dotkliwą świadomością odrzucenia. Odejście rodzica dzieci odnoszą także do siebie. Gniewają się na rodziców za złamanie niepisanych reguł rodzicielstwa – od rodziców oczekuje się poświęcenia na rzecz dzieci.

Następstwa rozwodu rodziców są bardzo niekorzystne dla dzieci. Rodziny rozwodzące się cechuje zakłócona atmosfera życia rodzinnego, głównie wskutek konfliktów między małżonkami. Określa się ją jako nieprawidłową, napiętą, pełną nerwowości i wzbudzającą lęk. Jest ona wynikiem nie tylko konfliktów obronnych, ale i stanu psychicznego rodziców. Dziecko w rodzinie rozwiedzionej cechuje wiele negatywnych cech. Przedstawia je poniższe zestawienie.

Zestawienie 1. Dziecko w rodzinie rozwiedzionej

Charakterystyka dziecka w rodzinie rozwodzącej się lub rozwiedzionej
<ul style="list-style-type: none"> — Poczucie osamotnienia, odrzucenia. — Rozpacz i bezradność wobec sytuacji rozwodu rodziców. — Zachwianie poczucia bezpieczeństwa i przynależności. — Pojawienie się syndromów nerwicowych. — Zmiany relacji rodzic–dziecko: <ul style="list-style-type: none"> • rodzice mają mniej czasu dla dziecka; • występuje brak konsekwencji w stosowaniu metod wychowawczych, • występuje mniejsza wrażliwość na potrzeby dziecka fizyczne i emocjonalne; — Negatywne zmiany w zachowaniu: agresywność, wagary, mniejsze uspołecznienie.

Źródło: B. Matyjas (2008), *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 251.

Należy podkreślić, iż sytuacja dziecka jest zależna od fazy w jakiej znajduje się rodzina rozwodząca. Rozwód jako fakt prawno-sądowy występuje najczęściej dopiero na skutek wcześniej rozpoczętego procesu rozpadu rodziny. Jest on szczególnie szkodliwy dla dziecka, zarówno w okresie dezintegracji rodziny przed formalnym rozwodem, jak i wówczas gdy toczą się rozprawy sądowe oraz w okresie po wydaniu orzeczenia przez sąd.

W fazie przedrozwodowej, która może trwać wiele lat, rodzice kłócą się, wzajemnie się oskarżają, często dochodzi między nimi do konfliktów o różnym stopniu nasilenia. Dziecko nie tylko obserwuje takie sceny, ale bywa także włączane w problemy małżonków, którzy w różny sposób (nie zawsze bezpośrednio) naciskają na nie, by opowiedziało się po czyjeś stronie. W takich sytuacjach jest ono wewnętrznie rozdarte, ponieważ kocha obydwój rodziców i z każdym łączy je więź emocjonalna. Dziecko bywa przedmiotem sporu i walki małżonków o własne prawa, szczególnie w kwestii ustalania jego losów po rozwodzie. Sytuacje te mogą mieć burzliwy przebieg. Niejednokrotnie mówi się o „przetargu o dziecko” (Szczęsna 2006, s. 477).

Należy podkreślić, iż nie wszystkie wyżej wymienione czynniki występują w takim samym nasileniu. Wielu psychologów sądzi, iż rozwód ma bardziej niekorzystny wpływ na chłopców niż dziewczynki. Przyczynami takiego stanu rzeczy, są normy obowiązujące w naszym społeczeństwie. Chłopcy są tak wychowywani, aby nie okazywać cierpienia. Mówi się im: „Nie maź się, zachowaj się, jak mężczyzna”. Dlatego są oni skłonni zaprzeczyć swym negatywnym emocjom w większym stopniu niż dziewczęta. Może to być źródłem kłopotów emocjonalnych w dorosłym życiu. Od chłopców więcej się też oczekuje. Chłopcy mają być silniejsi, odporniejsi, niż dziewczynki. Gdy jednak ich siły obronne nie wytrzymują, często okazuje się, że są bardziej zranieni niż dziewczynki. Często ojcowie stawiają chłopcom wysokie wymagania, oczekują od synów więcej niż od córek. Syn ma być wsparciem dla matki – ma być podporą. Taki stan rzeczy wynika z poczucia winy ojca wobec rodziny. Prawda jest jednak taka, że rozwód pozostawia swoje piętno bez względu na to, jakiej płci są dzieci (Hart 2006, s. 37).

Dzieci z rodzin rozbitych, w dorosłym życiu napotykać podobne problemy jak ich rodzice, w podobny sposób reagują na różne sytuacje życiowe. Dorosłe Dzieci Rozwiedzionych Rodziców mają zazwyczaj trudności w nawiązaniu głębszych relacji z innymi ludźmi. Ich kontakty bywają powierzchowne nawet wtedy, gdy są liczne. Odczuwają stały lęk przed porażką, ośmieszeniem, popełnieniem błędu itd. Słowem, boją się okazać słabość w czyjeś obecności. Słabość, bowiem oznacza bycie zależnym od kogoś. Dorosłe Dzieci Rozwiedzionych Rodziców czują się często samotne i opuszczone (Jabłoński 2005, s. 24–25). Sytuacja konfliktu rozwodowego rodziców

pamiętana jest bardzo dokładnie mimo upływu czasu, a towarzyszące temu uczucia są nadal żywe.

H. Szczęsna (2006, s. 479) mówiąc o efektach rozwodu rodziców dla dzieci w ich dorosłym życiu wskazuje na:

- „1) bardziej trwałe zaburzenia zachowania, głównie typu aspołecznego i przestępczości,
- 2) zaburzenia osobowości i sfery emocjonalno-społecznej,
- 3) nerwice,
- 4) stany depresyjne,
- 5) niską samoakceptację”.

Jako długo utrzymujące się skutki wymienia się ponadto: niższe osiągnięcia edukacyjne, w tym akademickie, mniejsze prawdopodobieństwo sukcesów zawodowych i dobrych zarobków, podwyższone ryzyko wystąpienia trudności małżeńskich i rozwodu, niekorzystne postawy rodzicielskie i inne.

Opisane powyżej problemy dziecka związane z rozwodem rodziców powinny stać się podstawą do przygotowania odpowiednich projektów pomocy wsparcia.

Strategie pomocy dziecku i rodzinie rozbitej (rozwidzionej)

Rodzice, gdy podejmą ostateczną decyzję o rozwodzie mogą korzystać z różnych form pomocy, w tym mediacji i psychoedukacji, tak, aby najlepiej poradzić sobie z zadaniami, które stawia przed nimi rozwód. „Instytucja mediacji jest obecnie bardzo dobrze rozwiniętą formą pomocy rodzinie z problemem rozwodu” (Cudak 2004, s. 29). Podczas spotkania strony, z pomocą mediatora, ustalają wspólne stanowiska odnośnie poszczególnych spraw spornych. Wszystko odbywa się na zasadzie dobrowolności, a nie przymusu (to jest w sądzie). Mediacja umożliwia rozwiązanie sporu w taki sposób, aby dobre stosunki pomiędzy stronami sporu zostały zachowane. W związku z tym w perspektywie mediacyjnej, rozwód postrzegany jest, jako przeformułowanie dotychczasowej struktury rodziny z zachowaniem takich relacji między rodzicami, które umożliwiają wspólne realizowanie zadań wychowawczych. Podczas mediacji ustala się zasady kontaktowania się dziecka z rodzicem, który nie sprawuje bezpośredniej opieki nad nim, sprawy związane z edukacją dziecka (np. wybór szkoły), sposób leczenia, wyjazdy dziecka za granicę, kwestie wychowawcze. Ustalenie warunków na drodze mediacji może zmniejszyć niszczący i destrukcyjny wpływ negatywnych emocji zwykle towarzyszących rozwodowi.

U rozwiedzionych małżonków, niezależnie od płci, pojawiają się różne niekorzystne objawy, wymagające specjalistycznej pomocy (poradnictwa

psychologicznego). Do najczęstszych należą: trudności ze snem, poczucie krzywdy, żalu i winy, zaburzenia nerwicowe i depresyjne, pojawienie się lub pogłębienie skłonności do picia alkoholu i palenia papierosów, niska wydajność w pracy, zaburzenia w koncentracji uwagi, różnorodne lęki, świadomość niespełnienia się w roli małżeńskiej i rodzicielskiej oraz niskich kompetencji w tych sprawach, zmiany w postrzeganiu świata i samego siebie, obniżenie poczucia własnej wartości i samoakceptacji (Szczęsna 2006, s. 481). Reakcją na utratę przynależności do osoby bliskiej może być cierpienie separacyjne charakteryzujące się takimi cechami, jak: lęk, niepewność, obawy o przyszłość, utrata zaufania do siebie i innych, wzmożona potrzeba współczucia, poczucie osamotnienia i odrzucenia przez osoby bliskie, utrata poczucia bezpieczeństwa, obniżone poczucie własnej wartości, chwiejność emocjonalna oraz przyjmowanie postawy wrogiej i niechętniej wobec siebie, współmałżonka i innych osób (Stender 1996, cyt za: Kozdrowicz 2006, s. 343).

Pomoc dziecku i rodzinie rozwiedzionej powinna być udzielona przez placówki zajmujące się wspieraniem rodzin w sytuacji kryzysu, jak również poradnie psychologiczno-pedagogiczne. Ale także działalność szkół i wychowawców, którzy znając sytuację podopiecznych, mogą poprzez swoją natychmiastową reakcję, nawiązać kontakt z rodzicami, proponując im współpracę, oferując fachowe porady o możliwych następstwach rozwodu, a także poinformowanie, co mogą zrobić, by ich wzajemne relacje kształtowały się w sposób pozytywny, a dziecko w całej tej sytuacji rozwodowej nie czuło się opuszczone, samotne czy winne (Piotrowska 2009, s. 300). Wsparcie dziecka przez rodziców w sytuacji rozwodowej powinno się opierać na działaniach związanych z wytworzeniem poczucia, że nadal jest najważniejsze dla swoich rodziców i ma nieograniczoną możliwość skontaktowania się z każdym z nich. Wiąże się to z koniecznością oddzielenia problemów małżeńskich od spraw rodzicielskich, czyli przedstawiania dziecku pozytywnego obrazu drugiego rodzica i niedeprecjonowania jego wartości (cyt za: Kozdrowicz 2006, s. 344).

W literaturze pedagogicznej (por. Szczęsna 2006, s. 482), formułowane są pod adresem szkoły konkretne postulaty, których realizacja powinna przyczynić się do osłabienia negatywnych wpływów na sytuację rodzinną dzieci w rodzinach rozbitych (rozwiedzionych). Są one następujące:

- opracowanie (np. przez pedagoga szkolnego) programu oddziaływania wspierającego rozwój psychiczny dzieci,
- wspieranie poprzez rozmowę psychologiczną (może przybrać postać terapeutyczną),
- omawianie sytuacji i zachowań bohaterów filmowych (literackich) znajdujących się w podobnej jak dziecko sytuacji,
- budzenie nadziei na lepsze życie, wskazywanie (i kształtowanie) cech sprzyjających osiągnięciom, sukcesom w życiu osobistym i zawodowym,

- prezentowanie dziecku możliwych wariantów dalszego życia z jednym tylko rodzicem, ale z możliwością spotkań z drugim, nawet gdy mieszka daleko,
- organizacja różnego rodzaju spotkań (wieczory poetyckie, muzyczne) a także wycieczek, które dają możliwość rozmowy na tematy neutralne, zachęcenie dziecka do przynależności do różnych kółek zainteresowań, chodzi tutaj o budzenie dodatnich stanów uczuciowych przez koncentrowanie uwagi na przyjemnych stanach życia, sprzyja także nawiązywaniu związków koleżeńskich i przyjaźni, rozwijaniu zainteresowań, budowaniu pozytywnego obrazu siebie.

Wymienione wyżej formy pomocy i wsparcia dzieci w rodzinach rozwiedzionych lub rozwodzących się powinny być podejmowane jak najwcześniej by dziecko nie pozostawało bez pomocy w sytuacji kiedy jej bardzo potrzebuje. Skutki późno udzielonej pomocy mogą mieć negatywne konsekwencje nie tylko w dzieciństwie ale, o czym pisano już wcześniej i życiu dorosłym. Należy zatem podjąć szybkie działania pomocowe.

W literaturze przedmiotu wyróżnione zostały także organizacje pomagające rodzicom i dzieciom w sytuacjach problemowych. Jest ich w Polsce wiele. Udzielają one jednorazowego lub cyklicznego wsparcia osobom będącym w potrzebie. Instytucjami, które specjalizują się głównie w pomocy dzieciom i rodzinom rozwiedzionym są: Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Zarząd Krajowy, Stowarzyszenie OPTA – Centrum Mediacji „Partners” Polska oraz Polskie Centrum Mediacji. W samej Warszawie działa trzynaście podmiotów/instytucji oferujących pomoc rodzinom i dziecku po rozwodzie. Są to Centrum Pomocy Dzieciom – „Mazowiecka”, Fundacja „Dzieci Niczyje”, Komitet Ochrony Praw Dziecka, Rzecznik Praw Dziecka, Towarzystwo Przyjaciół Dzieci Zarząd Krajowy, Rzecznik Praw Ucznia, Ośrodek Interwencji Kryzysowej, Stowarzyszenie OPTA, Centrum Mediacji „Partners” Polska, Polskie Centrum Mediacji, Polskie Centrum Mediacji Filia Bielany, Ursynowska Poradnia Rodzinna – Punkt Konsultacyjny, Centrum Praw Kobiet (Dziecko w rozwodzie... 2005).

Wiele wymienionych wyżej instytucji posiada zasięg ogólnopolski. Mogą z ich pomocy skorzystać także inne, mieszkające poza stolicą, rodziny i ich dzieci.

Omówienie wyników badań

Badania własne dotyczyły sytuacji wychowawczej dziecka w rodzinie rozwiedzionej. Główny problem badawczy został sformułowany w postaci następującego pytania: Jak przedstawia się sytuacja wychowawcza dziecka w rodzinie rozwiedzionej? W celu znalezienia odpowiedzi na powyższy

problem sformułowano szereg pytań szczegółowych: jakie były przyczyny rozwodu w badanych rodzinach?, czy dzieci uczestniczyły w konfliktach rodziców?, jakie rodzaje trudności wychowawczych występują u dzieci z małżeństw rozwiedzionych?, jak rozwód rodziców wpływa na funkcjonowanie emocjonalne i społeczne dziecka?, jaki jest wpływ rozwodu na funkcjonowanie dziecka w szkole?, jak dziecko z rodziny rozwiedzionej funkcjonuje w grupie rówieśniczej?

W badaniach, które zostały przeprowadzone w roku szkolnym 2010/2011 wśród uczniów oraz ich rodziców z wybranych szkół gimnazjalnych z terenu miasta Kielce wykorzystano metodę indywidualnych przypadków oraz technikę ankiety autorskiej i wywiadu. Uczestniczyło w nich 17 uczniów pochodzących z rodzin rozwiedzionych w przedziale wiekowym od 13 do 16 lat. W grupie tej było 9 dziewcząt i 8 chłopców, którzy znajdowali się w wieku: 13 lat (3 uczniów), 14 lat (4 uczniów), 15 lat (6 uczniów) i 16 lat (4 uczniów). Wśród badanych rodziców było 10 matek i 7 ojców w wieku: 31–40 lat (12 rodziców), 41–50 lat (5 rodziców). Wykształcenie rodziców było następujące: wyższe – 7 matek i 5 ojców, średnie – 9 matek i 7 ojców, zawodowe – 1 matka i 5 ojców. Żadne z badanych rodziców nie legitymowało się wykształceniem podstawowym.

W ankiecie przeznaczony dla dzieci sformułowano pytanie dotyczące sytuacji materialnej rodziny. Jak wynika z otrzymanych informacji, zdecydowana większość badanych uczniów (10) uważa, iż sytuacja materialna ich rodziny jest dobra. Pięcioro ankietowanych uważa, że sytuacja materialna rodziny plasuje się na poziomie dostatecznym. Dwoje dzieci oceniło sytuację materialną swojej rodziny jako bardzo dobrą.

Nikt w badanej grupie nie określił sytuacji materialnej rodziny jako niedostatecznej lub bardzo złej. Należy jednak zaznaczyć, że jest to subiektywne odczucie dziecka, sytuacja materialna rodziny mogłaby wyglądać nieco inaczej w odczuciu rodziców.

W badanych rodzinach przeważały te z jednym dzieckiem (8), z dwójką dzieci było 7 i dwie z trójką dzieci. Nie było wśród nich rodzin z czwórką dzieci i większą liczbą niż czwórka. W grupie ankietowanych wszystkie rodziny to jest 17 zamieszkiwały miasto, to jest Kielce.

W ankiecie przeznaczony dla dziecka zawarte zostało pytanie dotyczące tego, z kim badane dziecko mieszka po rozwodzie małżeństwa (któremu z rodziców sąd przyznał opiekę nad dzieckiem). Z otrzymanych informacji wynika, że 12 rodzin stanowiło rodzinę samotnej matki i 5 rodzinę samotnego ojca. Jak można wnioskować z powyższych danych w dużej większości władza rodzicielska po rozwodzie przyznawana jest matkom dzieci. Jednak pod uwagę należy wziąć fakt, iż badaniem objęto jedynie siedemnaścioro dzieci, przy większej liczbie ankietowanych taka tendencja byłaby bardziej wyraźna.

Okres trwania związku małżeńskiego rodziców (do rozwodu) przedstawiał się następująco: 7 małżeństw od 8–14 lat, 5 – od 15–21 lat, 1 małżeństwo trwało 22–30 lat. Nie odnotowano związków małżeńskich, które trwałyby krócej niż 7 lat. Najwięcej dzieci (5) w chwili rozwodu miało 10 lat, dwie dziewczynki i trzech chłopców. Z badań wynika, że wiek dzieci, w którym rodzice podjęli decyzję o rozwodzie jest bardzo zbliżony, dzieci miały od 5–14 lat. Przy czym w wieku 5 lat było tylko dwoje dzieci, jeden chłopiec i jedna dziewczynka. W wieku 14 lat były dwie dziewczynki.

Przyczyny rozwodu rodziców oraz stosunek dziecka do rozwodu

Analizując uzyskane wyniki badań można stwierdzić, że większość rodziców uważa, iż powodem rozpadu małżeństwa była zdrada (4 odpowiedzi), alkoholizm jednego ze współmałżonków (4), niezgodność charakterów (3 osoby), wyjazd za granicę, a także opuszczenie rodziny (2), 2 osoby nie udzieliły odpowiedzi. Nikt natomiast za przyczynę rozpadu rodziny nie podał trudnych warunków materialnych, które to by spowodowały rozbięcie rodziny. Nikt też za przyczynę nie podał znęcania się psychicznego lub fizycznego nad członkami rodziny.

W ankietach przeznaczonych zarówno dla dzieci jak i ich rodziców zawarto pytanie o przyczynę rozwodu. W obu przypadkach było to pytanie otwarte. Poniższa tabela przedstawia odpowiedzi rodzica i dziecka.

Tabela 1. Przyczyny rozwodu

Odpowiedź rodzica	Odpowiedź dziecka
Wyjazd małżonka za granicę	Nie wiem, co było przyczyną rozwodu rodziców.
Alkoholizm	Problemy z alkoholem ojca
Zdrada małżeńska	Nie wiem, co było przyczyną rozwodu rodziców.
Uzależnienie od alkoholu małżonka	Alkohol
Zdrada małżeńska	Zdrada
Choroba alkoholowa małżonka	Powodem był chyba alkohol
Zdrada małżeńska	Nie wiem
Zdrada małżeńska	Chyba zdrada taty
Wyjazd za granicę oraz zdrada	Nie wiem
Niezgodność charakterów	Niezgodność charakterów rodziców
Alkoholizm męża	Alkohol
Niezgodność charakterów	Nie wiem
Wyjazd za granicę małżonki	Praca za granicą mojej mamy

2 osoby nie udzieliły odpowiedzi.

Analizując odpowiedzi badanych można wnioskować, iż większość dzieci wie, co było przyczyną rozstania rodziców. 7 dzieci akceptuje decyzję rodziców o rozwodzie, a troje uważa że to było jedyne wyjście z sytuacji. Natomiast troje dzieci ma obojętny stosunek do decyzji rodziców związanej z rozwodem, taka sama liczba dzieci potępia postępowanie rodziców, zaś jedno dziecko nie akceptuje rozwodu rodziców. Reasumując, większość dzieci zaakceptowało rozstanie się rodziców i pogodziło się z rozwodem.

Uczestnictwo dzieci w konfliktach rodziców

Z badań wynika, iż pięcioro dzieci bardzo często uczestniczyło w konfliktach między rodzicami, taka sama liczba uczestniczyła w konfliktach czasami, a troje dzieci rzadko, ale uczestniczyło. Czwororo ankietowanych odpowiedziało, że nie uczestniczyli w konfliktach. Reasumując, ponad połowa dzieci uczestniczyła w konfliktach rodzinnych, jedni bardzo często, drudzy sporadycznie. Jest to bardzo niekorzystne dla rozwoju dziecka oraz jego funkcjonowania w związkach partnerskich w przyszłości. Uczestnictwo dziecka w konfliktach w zestawieniu z odpowiedziami rodziców przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Uczestnictwo w konfliktach rodziców

Odpowiedź rodzica	Odpowiedź dziecka
Unikaliśmy kłótni przy dziecku	Nie uczestniczyłam w konfliktach
Dziecko było częstym świadkiem konfliktów	Czasami uczestniczyłam
Unikaliśmy kłótni przy dziecku	Bardzo często uczestniczyłam
Często	Bardzo często uczestniczyłam w kłótniach
Nie uczestniczyło	Nie uczestniczyłam
Sporadycznie	Czasami
Bardzo często	Bardzo często
Sporadycznie	Czasami
Często było świadkiem kłótni	Bardzo często
Unikaliśmy kłótni przy dziecku	Nie
Bardzo często	Bardzo często
Sporadycznie	Sporadycznie
Sporadycznie	Rzadko

Większość odpowiedzi dziecka i rodzica pokrywa się ze sobą, tylko w jednym przypadku były skrajne – rodzic napisał, że dziecko nie uczestniczyło w konfliktach natomiast dziecko odpowiedziało, że bardzo często uczestniczyło w konfliktach pomiędzy rodzicami.

Trudności wychowawcze występujące u dzieci z rodzin rozwiedzionych

Wypowiedzi rodziców dotyczące rodzajów trudności wychowawczych u dzieci przedstawia poniższa tabela.

Tabela 3. Trudności wychowawcze, które wystąpiły u dziecka po rozwodzie

Rodzaje trudności wychowawczych
Moja córka stała się strasznie nieufna w stosunku do innych osób
Pojawiła się agresja na otoczenie oraz stany lękowe
Nie stwarza trudności, stara się zrozumieć naszą sytuację
Nieufność, pretensje do rodziców
Dziecko rozwód zniosło w miarę normalnie, nie wpłynęło to na zmianę zachowania
Przeżywa okres buntu
Rozwód nie wpłynął na zmianę zachowania w żaden sposób
Wystąpiła agresja oraz ogólne zagubienie, ale już wszystko wraca do normy

Ośmiu rodziców nie udzieliło odpowiedzi.

Z otrzymanych informacji (odpowiedzi rodziców) wynika, że w przypadku dziewięciu dzieci stan zdrowia po rozwodzie nie uległ pogorszeniu, jednak u dwójki dzieci wystąpiły stany lękowe, u jednego dziecka zaobserwowano nadpobudliwość psychoruchową.

Wymienione w tabeli niektóre rodzaje trudności wychowawczych są niepokojące, tak samo dane dotyczące ich stanu zdrowia. Aby je przezwyciężyć potrzebna jest profesjonalna pomoc rodzinie i dziecku. W sytuacji traumy jaką był rozwód, pomocy wymaga cały „organizm” rodziny, dziecko jest jednym z jego „elementów”.

Rozwód rodziców, a sytuacja emocjonalna dziecka

Moment, w którym dziecko dowiaduje się o decyzji rozwodowej swoich rodziców jest dla niego chwilą bardzo trudną emocjonalnie. Staje ono wówczas przed perspektywą ograniczenia emocjonalnych i społecznych więzi z jednym z rodziców. Cała ta sytuacja wpływa zasadniczo na stan uczuciowy i psychiczny dziecka. Badane dzieci wyróżniły następujące reakcje emocjonalne, które ich zdaniem towarzyszyły im podczas rozwodu rodziców: smutek (5 odpowiedzi), nie pamiętam (4), lęk, niepokój (3), gniew, agresja (3), brak wiary w przyszłość (2). Otrzymane dane wskazują, że dzieci przejawiały

negatywne emocje związane z rozstaniem się rodziców. Powinno to budzić niepokój pedagogów, nauczycieli i być bodźcem do opracowania strategii pomocy i wsparcia dla tej kategorii dzieci. Ale tak nie było niestety w przypadku badanych uczniów.

Rozwód rodziców a społeczne funkcjonowanie dziecka

Odpowiedzi na ten problem udzielali tylko rodzice. Wynika, z nich że w sześciu przypadkach dziecko przejawia negatywne zachowania w stosunku do rodziców. Natomiast siedmioro z rodziców nie zaobserwowało u swoich dzieci negatywnych zachowań. Wśród negatywnych zachowań znalazły się: kłótność, agresywność, wulgarne słowa, nieposłuszeństwo. W stosunku do otoczenia badane dzieci przejawiały, w ocenie rodziców, następujące zachowania: na właściwe zachowanie wskazało 11 rodziców, 2 wskazały na nieufność, dwie na nieposłuszeństwo i dwie na zamknięcie się w sobie. 11 osób z badanych rodziców nie widzi u swojego dziecka przejawów zachowań społecznych, sześć takie zachowania dostrzega.

Sytuacja szkolna i rówieśnicza dzieci z rodzin rozwiedzionych

Zapytano rodziców czy dziecko wywołuje konflikty w szkole – odpowiedzi były następujące: 6 rodziców odpowiedziało, że rzadko, 5, że nigdy i 6, że często. Jeśli chodzi o oceny szkolne dzieci to 12 uczniów uczy się dobrze, 3 bardzo dobrze i 2 źle. Natomiast zachowanie badanych dzieci w szkole jest zróżnicowane, szczegółowo przedstawia się następująco: wzorowe – 4 uczniów, bardzo dobre – 4, dobre – 3, poprawne – 3, nieodpowiednie – 3. Piętnastu badanych dzieci uważa, że rozwód rodziców nie miał żadnego wpływu na uzyskiwane oceny szkolne, tylko dwie osoby sądzą, że rozwód rodziców wpłynął na pogorszenie ich wyników w nauce. Podobne opinie dotyczą zachowania dzieci – dziesięcioro dzieci nie sądzi, aby ich zachowanie zmieniło się na gorsze po rozpadzie rodziny.

Ankietowanym rodzicom zadano pytanie dotyczące kontaktu rodzica ze szkołą oraz bezpośredniego kontaktu z wychowawcą dziecka. Wyniki przedstawiają się następująco: częsty kontakt ze szkołą ma 6 rodziców, tyle samo osób określiło kontakt jako sporadyczny. Jedna osoba twierdziła, że ze szkołą kontaktuje się bardzo często, 4 osoby nie kontaktują się ze szkołą. Bezpośrednio z wychowawcą kontaktuje się często 11 rodziców, dwoje rzadko,

4 nigdy. Rodziców pytano także o to, czy dziecko posiada kolegów w grupie rówieśniczej. Z odpowiedzi wynika, że 12 dzieci ma przyjaciół, 1 „chyba ma” i 4 nie ma przyjaciół.

Życie rodzinne przed i po rozwodzie

W ankiecie przeznaczony dla dziecka jak i rodzica zostały zawarte pytania, które dotyczyły atmosfery panującej w domu oraz ogólnej sytuacji rodziny dziecka przed rozpadem małżeństwa rodziców i po rozwodzie. Badani odpowiadali także na pytanie dotyczące stosunków, w jakich małżonkowie się rozstali.

Na podstawie otrzymanych informacji wynika, że 6 małżonków rozstało się w atmosferze wrogiej, pięcioro natomiast w atmosferze konfliktowej. U jednej osoby ankietowanej przeważała obojętność, jedna osoba rozstała się w stosunkach pozytywnych. Jednak w dużej większości małżonków rozwód przebiegał jednak w negatywnej atmosferze. Badani, prawie w większości (11 osób) uważają, iż atmosfera w domu po rozwodzie była dobra, a dwie osoby stwierdziły, że bardzo dobra. Nikt nie uważa, aby atmosfera w domu była napięta czy bardzo zła. Można wysunąć wniosek, iż atmosfera w domu „oczyściła się” po rozwodzie, sytuacja ustabilizowała się, unormowała. Jednak taki ogląd sprawy mają rodzice, inaczej sytuację mogą widzieć dzieci, często bywa tak, że daną sytuację widzi się w inny sposób, a nasze odczucia są subiektywne. Okazało się, że odpowiedzi dzieci są podobne do odpowiedzi rodziców. Większa liczba dzieci (7) sądzi, że atmosfera w domu uległa polepszeniu po rozwodzie, sześcioro dzieci powiedziało, że „raczej tak”. Ponadto z badań wynika, że dwoje dzieci uważa, że sytuacja w domu wcale nie uległa poprawie – nic się w domu nie zmieniło po rozwodzie, czyli jest tak jak i przed rozwodem. Dwoje ankietowanych nie jest w stanie określić czy stosunki w domu uległy poprawie.

Rodzicom zadano pytanie czy po rozwodzie występują między domownikami konflikty i nieporozumienia. Badani rodzice w siedmiu przypadkach uważają, że po rozwodzie w domu konflikty raczej nie występują, natomiast sześć osób przyznaje, że konflikty czasami się zdarzają. Żadne z rodziców nie uważa, aby konflikty w domu występowały bardzo często, nie ma też rodziny, w której by konflikty nie występowały.

Ważne jest to czy dziecko utrzymuje kontakt z rodzicem, który nie mieszka w domu oraz jak częsty jest ten kontakt. Z otrzymanych informacji wynika, że 10 dzieci mieszka z matką, 7 z ojcem. W przypadku 10 rodziców mają oni nowych partnerów: 5 matek założyło po raz drugi rodzinę oraz

dwóch ojców założyło rodzinę. W nieformalnych związkach jest dziesięcioro rodziców. Jeśli chodzi o częstość spotkań dzieci z rodzicami niemieszkającymi z rodziną sytuacja przedstawia się następująco: 5 dzieci nie ma kontaktu z rodzicem, 3 osoby mają kontakt sporadycznie, 3 – dwa razy w miesiącu, 5 osób ma raz w miesiącu a 1 dziecko częściej niż raz w tygodniu. Z odpowiedzi rodziców wynika, że 10 osób nie utrudnia kontaktu z rodzicem rozwiedzionym natomiast 7 osób kontakt ten utrudnia. Ponad połowa rodziców wskazuje na to, że kontakt dziecka z drugim rodzicem na chwilę obecną jest wystarczający (8), pięcioro uważa, że powinien być częstszy i 4 odpowiedziało, że „trudno powiedzieć”.

Jedno z pytań ankiety dotyczyło form spędzania czasu wolnego dziecka z rodzicem mieszkającym poza domem. Z otrzymanych informacji wynika, że w przypadku 8 uczniów jest to chodzenie na zakupy, 6 uczniów odpowiedziało, że wspólnie rozmawiają, jedna osoba stwierdziła, że chodzą wspólnie do kina, jedna, że uprawiają sport i jedna, że jeżdżą na wycieczki rowerowe. Rodzicom zadano także pytanie, czy wiedzą jak dziecko spędza czas z rodzicem niemieszkającym w domu: 10 osób stwierdziło, że wie, 4 to nie interesuje i trzy odpowiedziały że nie wiedzą.

Wnioski

W artykule omówiono zagadnienia dotyczące rodziny rozwiedzionej, zwrócono uwagę na to, jak reagują na rozwód dzieci. Wyniki przeprowadzanych badań wskazują, że główną przyczyną rozpadu badanych rodzin była zdrada małżeńska. Jest to najczęściej wymieniany powód rozwodów. Natomiast równie istotnymi przyczynami wymienionymi, zarówno przez dzieci, jak i rodziców były alkoholizm, niezgodność charakterów, wyjazd za granicę.

Jeśli chodzi o uczestnictwo dzieci w konfliktach pomiędzy rodzicami wyniki nie są zadowalające, gdyż ponad połowa przebadanych dzieci w tych konfliktach uczestniczyła. Z badań wynika, że rodzice są świadomi tego współuczestnictwa i w pełni się do tego przyznają.

W pięciu przypadkach u dzieci wystąpiły trudności wychowawcze, pojawiły się stany lękowe, nieufność w stosunku do innych ludzi oraz rodziców. Ponadto dziecko przejawia zachowania buntownicze w stosunku do rodziców, w jednym przypadku pojawiły się zachowania agresywne oraz ogólne zagnębienie. Większość badanych dzieci otrzymuje w szkole oceny bardzo dobre i dobre. Ważne jest jednak to, że rozwód w większości przypadków nie wpłynął na pogorszenie ocen szkolnych dzieci. Jeśli chodzi o zachowanie dziecka w szkole to połowa badanych ma zachowanie wzorowe i bardzo dobre, zaś

druga połowa przejawia zachowanie na poziomie dobrym, poprawnym oraz nieodpowiednim. Większość badanych dzieci uważa, że rozwód rodziców miał wpływ na pogorszenie zachowania w szkole. Badani rodzice uważają, że mają częsty kontakt z wychowawcą dziecka oraz szkołą, a tym samym są na bieżąco informowani o problemach szkolnych ich dziecka. Z przeprowadzonych badań wynika, że rozwód miał negatywne przełożenie na funkcjonowanie dziecka w szkole oraz grupie rówieśniczej, jednak nie jest to normą, gdyż są takie dzieci, u których rozwód nie wywołał żadnych negatywnych skutków.

Analizując stany emocjonalne dziecka w czasie rozwodu należy stwierdzić, że najczęstszymi negatywnymi reakcjami emocjonalnymi na rozwód były: smutek, lęk, niepokój, gniew, złość, agresja oraz brak wiary w przyszłość. Jeśli chodzi o funkcjonowanie społeczne dziecka sytuacja wygląda następująco: ponad połowa badanych przejawia zachowania negatywne w stosunku do rodziców. Objawami tego zachowania są: wulgarne słowa, kłótniwość, nieposłuszeństwo oraz agresja nakierowana na rodziców. Jeśli jednak pod uwagę weźmiemy zachowanie w stosunku do najbliższego otoczenia to większość badanych dzieci wykazuje właściwie zachowanie.

Inny ważny problem poruszony w badaniach dotyczył sprawowania opieki nad dzieckiem i opieki rodzicielskiej po rozwodzie. W większości przypadków pełne prawa rodzicielskie do opieki nad dzieckiem ma matka. Prawie wszystkie dzieci są usatysfakcjonowane obecnym miejscem zamieszkania. Badania dotyczące częstotliwości spotkań dziecka z rodzicem mieszkającym poza domem wykazały, że duża liczba badanych dzieci nie ma żadnych kontaktów z drugim rodzicem (na siedemnastu badanych kontaktu nie miało aż pięcioro dzieci). Jednak większość rodziców uważa, iż kontakt dziecka z drugim rodzicem jest wystarczający i nie należy tego zmieniać. Rodzice tych dzieci, które spotykają się z drugim rodzicem są zainteresowani tym jak dziecko ten czas z nim spędza oraz mają kompletną wiedzę na ten temat. Większość dzieci spędza go na robieniu zakupów, wspólnych wycieczkach oraz uprawianiu jakiegoś sportu.

Przedstawiona charakterystyka dzieci w rodzinach rozbitych wskutek rozwodu wskazuje na to, iż powinny one korzystać z pomocy i wsparcia, zwłaszcza ze strony szkoły. Niestety pedagodzy szkolni nie objęli opieką tych dzieci bo się po prostu nie zgłosiły ze swoimi problemami. Również wychowawcy nie do końca orientowali się w sytuacji dzieci, nie wiedzieli czy korzystają one z usług poradni psychologiczno-pedagogicznej czy specjalisty w ośrodkach pomagających dziecku i rodzinie w sytuacji kryzysu (rozwodu). Analiza sytuacji dzieci rodziców rozwodzających się wskazuje, iż przeżywają one traumę, cierpią i same tak jak potrafią radzą sobie z zaistniałą sytuacją. Zadaniem

pedagogów, zwłaszcza szkolnych, społecznych, pracowników socjalnych jest pomóc tej kategorii dzieci. Są oni profesjonalistami i to do nich należy diagnoza sytuacji dziecka w rodzinie. Powinna być ona wszechstronna, obejmować wszystkie sfery osobowości dziecka, jego sytuację w rodzinie, szkole, grupie rówieśniczej. Na tej podstawie, tj. rzetelnej i szczegółowej diagnozy, powinny zostać podjęte działania interwencyjne (jeśli jest taka potrzeba), pomocowe i różne formy wsparcia.

Streszczenie

Artykuł opisuje sytuację dzieci w rodzinie rozbitej/rozwidzionej, która określona została jako trauma dzieciństwa. Ma on charakter teoretyczno-empiryczny. W części teoretycznej scharakteryzowana została rodzina rozbita jako środowisko opiekuńczo-wychowawcze, strategie pomocy dziecku i rodzinie rozbitej/rozwidzionej. W części badawczej znajduje się omówienie wyników badań dotyczące sytuacji dzieci w rodzinach rozwiedzionych (sytuacja emocjonalna, życie rodzinne przed i po rozwodzie, sytuacja szkolna, społeczne funkcjonowanie, trudności wychowawcze). W końcowej części artykułu sformułowane zostały wnioski, będące podsumowaniem (głównie) części badawczej.

Słowa kluczowe: rodzina rozbita, rodzina rozwiedziona, środowisko wychowawcze, sytuacja społeczno-emocjonalna dziecka w rodzinie rozwiedzionej.

Bibliografia

- Cudak H. (2004), *Funkcjonowanie dzieci z małżeństw rozwiedzionych*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Dziecko w rozwodzie. Poradnik dla rodziców* (2005), M. Tański (red.), Fundacja „Partner” Polska..
- Hart A.D. (2006), *Rozwód, Jak ratować dzieci*, Wydawnictwo W drodze, Poznań.
- Jabłoński K. (2005), *Sam się sobą zajmę*, „Charaktery”, nr 4.
- Kozdrowicz E. (2006), *Rodzina niepełna*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Matyjas B. (2008), *Dzieciństwo w kryzysie*, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Okoń W. (1992), *Słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa.
- Piotrowska M. (2009), *Wspomnienia rozwodu rodziców w narracji ich dorosłych dzieci*, [w:] A. Ładyżyński (red.), *Rodzina we współczesności*, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław.
- Sokal U. (2005), *Więzi uczuciowe dorosłych dzieci z rodzicami w rodzinach rozwiedzionych*, Wyd. Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej, Elbląg.
- Szczęsna H. (2002), *Bliskie i odległe skutki rozwodu rodziców dla dzieci i młodzieży oraz ich zależność od różnych czynników w świetle literatury przedmiotu i badań*

- własnych, [w:] E.M. Miszczakiewicz (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie i szkole*, Wyd. Impuls, Kraków.
- Szczęśna H. (2006), *Rozwód w rodzinie*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa.
- Wielka encyklopedia PWN* (2004), Warszawa.
- Wojciechowska L. (1984), *Oddziaływanie wychowawcze rozwiedzionych matek a przystosowanie społeczne ich dzieci*, [w:] L. Wołoszynowa (red.), *Materiały do nauczania psychologii*, seria II, t. 11, PWN, Warszawa.